

УДК 281.91 (477)

К. І. Якуніна,

аспірант Національного університету "Острозька академія"

СТАНОВИЩЕ ПРАВОСЛАВНИХ ГРОМАД І ДУХОВЕНСТВА ВОЛИНСЬКО-РІВНЕНСЬКОЇ ЄПАРХІЇ У 1944–1953 РР.

У статті висвітлено процес розгортання нової релігійної політики радянської влади на території Західної України. Показано становище православних громад та духовенства Волинсько-Рівненської єпархії.

Ключові слова: Волинсько-Рівненська єпархія, православні громади, духовенство, радянська влада.

Положение православных обществ и духовенства Волынского-Ровенской епархии в 1944–1953 гг.

В статье отражен процесс развертывания новой религиозной политики советской власти на территории Западной Украины. Показано положение православных обществ и духовенства Волынского-Ровенской епархии.

Ключевые слова: Волынский-Ровенская епархия, православные общества, духовенство, советская власть.

Position of orthodox societies and clergy Volyn'-Rivne dioceses in 1944–1953

In the article the process of development of new religious policy of soviet power is reflected on territory of Western Ukraine. Position of orthodox societies and clergy is represented Volyn'-Rivne dioceses.

Keywords: Volyn'-Rivne diocese, orthodox societies, clergy, soviet power.

Актуальність теми зумовлена необхідністю вивчення історичного досвіду у сфері державно-церковних відносин та конфесійного життя на локальному рівні. Виявлення специфіки ролі духовенства у формуванні суспільно-релігійної ситуації в регіоні, що відбувалися в умовах радянської дійсності, сприятиме пошуку конструктивних підходів у вирішенні сучасних проблем у сфері міжконфесійного та особливо міжособистісного спілкування.

Обрана для дослідження тема викликає значний науковий інтерес

серед вітчизняних та зарубіжних дослідників. На загальнодержавному рівні, проблему становища Руської православної церкви (далі – РПЦ) в УРСР досліджують В. Баран, В. Войналович, В. Пашенко, М. Шкаровський. Значну увагу дослідники приділяють становищу РПЦ на теренах Волині в умовах впровадження нової релігійної політики (В. Рожко, В. Милусь, В. Борщевич, Л. Третяк). Проте наявні архівні матеріали дають можливість по новому розглянути дану проблему.

У пропонованій статті автор розглядає особливості становища православних громад та духовенства Волинсько-Рівненської єпархії у 1944–1953 рр.

Кардинальні зміни курсу радянського уряду у церковній політиці післявоєнних років на приєднаних територіях зумовлювалися низкою важливих обставин, що проявилися під час Другої світової війни. Під час війни на окупованих територіях спостерігалось відновлення діяльності храмів, поживалення релігійного життя. Жорстка антирелігійна політика довоєнних років змінюється на політику примиренського ставлення до існування церковних інституцій і духівництва. Влада усвідомила можливість використати церкву у власних цілях: консолідація суспільства, посилення позицій держави у світі. Для цих задумів найкраще підходила РПЦ, як продовжувач традицій “імперіалістичної” церкви. У вересні 1943 р. у Москві відбувся архієрейський собор православної церкви, скликаний для виборів патріарха Московського і всієї Русі й утворення Священного синоду. У соборі взяло участь 19 архієреїв, які проголосили митрополитом Сергія (Страгородського). Рішенням синоду було змінено назву церкви – замість Російська (на рос. мов. – российская) православна церква тепер слугувала назва Руська (на рос. мов. – русская) православна церква. Паралельно 14 вересня 1943 р. була створена Рада у справах РПЦ. 31 січня – 2 лютого 1945 р. у зв’язку зі смертю патріарха Сергія та необхідністю обрання нового митрополита відбувся помісний собор РПЦ. На нього були запрошені патріархи помісних православних церков та зарубіжні ієрархи РПЦ. На соборі було ухвалено “Положення про управління РПЦ”, що закріплював домінуючу роль кліриків у церковному житті. Раніше парафію очолював церковний актив – “двадцятка” (група віруючих не менше 20 осіб, чії підписи стояли на заяві про реєстрацію релігійної громади) та її виконавчі органи. Відповідно до нового “Положення”, на чолі парафіяльної громади стояли настоятелі храму, яких призначали архієреї. Роль церковного активу у житті релігійної громади відсувалася на другий план. Владі значно легше було контролювати одного священика, чия роль після ухвалення документа ставала більш вагомим, ніж церковний актив, що складався з багатьох осіб [1, с. 140].

На весні 1944 р. на Волинь було призначено уповноваженим РПЦ колишнього обновленського митрополита Пітіріма (Свірідова). Він резидував з асистентом о. Миколою Курніковим Волинською, Рівненською і частиною Тернопілької областями (Кременеччиною). Місія єпископа Пітіріма відбувалась під безпосереднім контролем НКВС [3, с. 175]. За даними доповідної записки Соколовського від 3 липня 1944 р. Волинська область, що складалась із 30 районів налічувала 335 приходів (38 – не зареєстровані), Рівненська (30 районів) – 373 приходів (34 – не зареєстровані), Кременеччина (9 районів) – 140 приходів [8, арк. 3–4]. На підставі звіту Пітіріма (Свірідова) синод Московської патріархії прийняв рішення про утворення Волинсько-Рівненської єпархії. Православна Крем’янеччина відійшла до складу Львівсько-Тернопільської дієцезії як плацдарм для релігійної уніфікації Галичини [3, с. 175].

Наступний правлячим єпископом РПЦ на Волині став Микола (Чуфаровський). Він продовжив справу об’єднання місцевого духовенства та відродження православ’я на Волині. Методи нового єпископа з формування мережі православних громад (висвячення нових священників і дяконів) в краї були не до вподоби офіційній владі. Як з’ясувалося, з 169 рукоположених ним протягом 1944 р. пасторів, 100 чол. раніше висвячено митрополитом Полікарпом (Сікорським), інші “служили в бандах УПА” і всіляко уникали служби в Червоній армії. У своїх поясненнях на ім’я екзарха України митрополита Іоанна єпископ наголошував на особливій потребі в кандидатах священства для єпархії, яка налічувала більше 800 парафій, що всі нововисвячені ним ієреї були погоджені з уповноваженим, витримали іспит спеціально утвореної при єпархіальному управлінні комісії й мали посвідки про звільнення від військової служби. Наведені аргументи були названі уповноваженим у справах РПЦ у Волинській області М. Діденком не інакше як “фальшивими виправданнями, що не мають і частки об’єктивної правди”. Не допомогли єпископу Миколою й телеграми, відправлені на його підтримку патріарху та екзарху України духовенством і віруючими єпархії, ініціаторами яких названо було “колишніх емігрантів, царських офіцерів, що служили в різних бандах і завдали чимало горя радянському народу”. У січні 1946 р. єпископа Миколу було увільнено з посади керуючого Волинсько-Рівненською єпархією, а на його місце призначено русофіла, єпископа Вінницького і Проскурівського Варлама [4, с. 214]. Особливість правління та характер нового єпископа можна прослідкувати із звіту за 1946 р., який він надсилав патріарху Московському та всієї Русі Олексію: *“Волинско-Ровенская епархия по числу приходов является одной из больших епархий нашего Союза. Состоит она из двух областей – Волинской с областным центром в г. Луцке и местом пребывания епархиального*

архиерея и Ровенской с областным центром в г. Ровно. Епархия эта резко отличается от епархий Восточных областей. Приходы малочисленны, так как в силу местных условий обеспечение прихода состояло из земельного участка. Почти в каждом селе был самостоятельный приход. Приход состоящий из двух-трех сел считается многочисленным приходом. Прихожане привыкли к тому, что священник черпал свои доходы от земли, а потому мало жертвенны: невысокий культурный уровень прихожан является причиной малого сознания ответственности за содержание прихода в целом; с другой стороны – традиционное чувство собственности заставляет прихожан стремиться к сохранению маленьких жизненных приходов, а священника рассматривать как собственность прихода, но без обязательств в отношении последнего. Новые социально-экономические условия настоятельно требуют пересмотра старых норм и устройства приходов на новых началах. Требуется устройство жизненных, материально-обеспеченных приходов. Религиозно-нравственные устои, церковная дисциплина – расшатаны, так как во время польской оккупации, как польская администрация, так особенно католический клир, были заинтересованы в ослаблении Православия. Времена же немецкой оккупации и связанной с ней Поликарповской автокефалии – в конце подорвали все устои церковного порядка.

Естественно, что как материальная, так и духовная сторона требуют к себе самого пристального внимания и осторожности, а с другой стороны – твердости и решительности в проведении намеченных мероприятий. В бытность мою, в августе месяце минувшего года в Москве, я в докладах своих на имя Вашего Святейшества, наметил те вещи, какие должны являться руководящими в действиях епархиального архиерея на Волыни. В этой ответственной работе необходимо иметь непосредственных помощников-единомышленников. Подбор благочинных одна из первоочередных задач, унификация богослужебного языка введения строгой дисциплины среди духовенства /внешний вид, взаимоотношения, требоисребления и др./, подготовка кадров духовенства /Духовная семинария/, упорядочение хозяйственной жизни епархии /снабжение свечами, церковной утварью и пр./. Одной же из главных предпосылок является, восстановление на Волыне авторитета Православного архиерея, который так сильно упал за время Поликарповщины, когда в лице епископа видели человека далекого по своему духу от церкви и ее идеалов, а скорее, политического деятеля. Долголетнее пребывание мое на Волыни, знакомство с ее бытом, традициями давали мне основание надеяться, что с Божией помощью и под мудрым водительством Вашего Святейшества, я в силах буду разрешить те задачи, какие церковная жизнь на Волыне поставил передо мной...

Хозяйственная жизнь епархии в истекшем году также значительно поднялась и возросла. Развилось свечное дело и торговые операции церковной утварью и дело это поставлено в такие условия, что оно вызывает полное доверие у духовенства, а результатом этого является улучшение финансов епархии, и хотя год тяжёлый по своей неурожайности, а потребности на содержание Патриархии и Семинарии возросли, однако год закончен нормально с превышением доходов над расходами. Результатом этого явилось снижение на 1947 год эпархимального обложения на 350000 руб.

Самым сложным для осуществления является подбор авторитетного церковного духовенства на руководящие места, так как очень часто их возглавляли лица несоответствующие своему назначению, которые заняли эти посты во время церковного лихолетья, или же были назначены по недостаточному знакомству епископа с кандидатами. Вопрос этот сложный, так как он вызывает за собой всякого рода жалобы и кляузы, но и в этом отношении я почувствовал себя твердо поддержанный авторитетными резолюциями Вашего Святейшества на моих рапортах от 17 августа 1946 года. Я имел честь докладывать Вашему Святейшеству, что эти жалобы прекратятся с моментом наведения порядка и дисциплины в епархии. Мало того, когда жалобы и кляузы не возымели своего действия, тогда последовали террористические письма, копию одного из которых при сем прилагаю. Письма эти являются свидетельством напряженности положения в епархии на почве национально-политической, которое создает небольшая группа лиц, связанных в прошлом с Поликарповской автокефалией, желающих и сегодня любой ценой сохранить свое положение и влияние на церковные дела. Но и в этом отношении наступило успокоение. Ряд проведенных мною перемещений и назначения прошли совершенно безболезненно.

Церковная жизнь епархии улучшается и нормализуется, национальный антагонизм изживается, приходы отстраиваются в моральном и материальном отношениях" [9, арк. 46–47].

Кардинальних змін зазнало не лише вище керівництво РПЦ. Нова релігійна політика передбачала тотальний контроль за всіма проявами релігійного життя. Перше чого стосувалися нововведення була загальнодержавна реєстрація релігійних громад та наявного духовенства. Критерії, якими керувалася РС РПЦ, приймаючи позитивні рішення про відкриття церков, враховували: відсутність діючих храмів у районі чи віддаленість найближчої церкви на відстані понад 10 км; наявність фактично діючої громади та її вагомі пожертви в різноманітні фонди; незаконне, без оформлення відповідними документами, закриття храму

в 1930-х рр.; настійність звернень віруючих протягом кількох років і чисельність підписів під ними [4, с. 210]. За повідомленням уповноваженого РС РПЦ по УРСР П. Ходченка, на кінець першого півріччя 1944 р. реєстрація храмів, релігійних громад і духовенства лише починалася. Ще до кінця 1945 р. вони в основному просто бралися на облік, а дані мали епізодичний і суперечливий характер.

У звіті уповноваженого ради у справах РПЦ Головатого у Рівненській області станом на 1 липня 1944 р. нараховувалося 259 священників (223 з них належали до РПЦ, 13 – обновленської, 23 – автокефальної), 62 диякони (55 – РПЦ, 5 – обновленської, 2 – автокефальної). У звіті за 4 квартал цього ж року уповноважений подає уточнені дані: 363 священники та 45 дияконів належать до РПЦ [6, арк. 7]. З даних звітів видно, що стосунках між РПЦ і радянським режимом передбачали можливість існувати лише єдиної православної церкви, тож доля УАПЦ та обновленців, інших православних течій і сект цілком залежала від “милосердя” монополістичної, але офіційної церкви.

У звіті уповноваженого у справах РПЦ у Волинській області М. Діденка станом на 1 січня 1945 р. нараховувалося 1 єпископ, 282 священники, 18 дияконів [2, с. 102]. В архів документах Волинської області зустрічається також дані про те, що у 1945 р. серед зареєстрованого духовенства були лише 1 єпископ, 12 священників та 5 дияконів [5, арк. 5].

Щодо мережі діючих храмів то на 1 липня 1944 у Рівненській області налічувалося 313 церков (258 храмів РПЦ, 25 – обновленських, 30 – автокефальних), 3 монастирі, 8 недіючих церков. У звіті за 4 квартал цього ж року ситуація змінюється – уповноважений звітує, що в області нараховується 420 церков, 3 монастирі РПЦ та 9 недіючих церков [6, арк. 6, 174–175]. У Волинській області на 1 січня 1944 р. діяло 313 храмів, 2 монастирі РПЦ [7, арк. 1]. Суперечливі відомості містить звіт уповноваженого у справах РПЦ Богданова за 10 серпня 1951 р. У ньому зазначається, що у 1944 р налічувалося 300 храмів, 2 монастирі та 283 священників, 24 диякони [7, арк. 103, 108–110].

Налагодження роботи радянського апарату на місцях, набутий уповноваженими Ради досвід сприяв тому, що в першій половині 1945 р. справа обліку реєстрації храмів, духовенства й релігійних громад просувалася швидше. Хоча і в той час існували певні перешкоди для повного охоплення реєстрацією областей. Такий стан уповноважений РС РПЦ при облвиконкомі Касаткін пов’язував з тим, що, за його даними, 79–80% населення не вміли писати по-українськи чи по-російськи. Тому в селах бракувало людей, здатних належним чином оформити документи. В результаті вони часто поверталися на доопрацювання, управління. Крім того, віруючі спочатку боялися підписувати будь-які

документи і лише після того, як переконалися в нормалізації релігійного життя, виявили активність і реєстрація пошвидко вийшла. Темпи обліку та реєстрації церков, кількість діючих храмів у 1945 р. можна простежити з наступних результатів: у Рівненській області на I квартал нараховувалося 432 храми, у II кварталі – 438 храмів, у III кварталі – 438 храмів; у Волинській області на I квартал нараховувалося 344 храми, у II кварталі – 365 храмів, у III кварталі – 368 храмів [12, с. 179]. Наведені дані відображають офіційну ситуацію у Волинсько-Рівненській єпархії, але у звітах не враховувалися дані про церкви, що не проходили реєстрацію, але продовжували релігійну практику. Члени таких громад порушували діюче законодавство, адже здійснення релігійних обрядів у церквах і молитовних будинках можна було розпочинати лише після проходження реєстрації. На кінець 1945 р. термін реєстрації релігійних громад та духовенства закінчувався, унікальна ситуація залишалась лише у західноукраїнському регіоні, де розпочиналася політика повернення греко-католицьких громад в лоно православної церкви.

Однією з форм контролю за діяльністю духовенства була так звана реєстрація служителів культу. Без довідки про реєстрацію, яку видавав уповноважений, жоден священик не мав права здійснювати богослужіння, відправляти треби. У протилежному випадку йому загрожували суворі покарання – від фінансового тиску до затримання за адміністративні порушення. Реєстрація накладала й інші обмеження. Зокрема, священик отримував дозвіл на служіння лише у конкретно визначеній парафії. Обслуговувати духовні потреби сусідніх громад, де не було душпастиря, заборонялося. Крім того, позбавлення реєстрації розцінювалося як фактичне усунення за штат, використовувалось як дисциплінарний засіб до непокірних представників духовенства [13, с. 121]. Частковому поповненню корпусу православного кліру сприяло прибуття 1945 р. з Польщі через репатріацію священиків: до Волинської області повернулося 29 чол., до Рівненської – 7 [4, с. 210]. В результаті складеної ситуації, станом на 15 грудня 1945 р у Волинській області зареєстровано 337 священика, 72 диякони, у Рівненській області – 340 священики, 42 диякони [13, с. 217].

Особливість післявоєнної богословської освіти, мала кількість навчальних закладів, перепони на шляху здобуття спеціальної духовної освіти призвели до того, що священиками ставали люди з низьким загальноосвітнім рівнем і неглибокими релігійними знаннями. Це сприяло відповідному ставленню населення до церкви. У такий спосіб влада, не зломивши церкву безпосередньо, створювала суттєві перешкоди для її нормального функціонування. У звітах уповноважених за 15 грудня 1945 р. зазначається, що із загальної кількості духовенства Волинсько-

Рівненської єпархії (791 чол.) священнослужителів віком до 40 років було 241 чол. (178 священиків та 63 диякони), до 50 років – 230 чол. (203 священики та 27 диякони), до 60 років – 156 чол. (142 священики та 14 дияконів), до 70 років – 116 чол. (108 священики та 8 дияконів), понад 70 років – 51 чол. (49 священиків та 2 диякони). Із цих даних видно, що основна кількість священиків була висвячена у 20–30-х рр. ХХ ст. Аналізуючи, відповідно, церковний стаж духовенства необхідно сказати що релігійна практика духовенства мала ґрунтовну історичну спадщину та богословську підготовку, але разом з тим, нововисвячене духовенство не мали тісного зв'язку із старшим поколінням. Так, 1 рік стажу мали 254 чол., 1–5 років – 98 чол., 5–10 років – 174 чол., 10–20 років – 133 чол., 20–30 років – 71 чол., 30–40 – 42 чол., понад 40 років – 249 чол. За освітнім рівнем духовенство Волинсько-Рівненської єпархії характеризувалося наступним чином: загальну шкільну освіту мали 153 чол., середню – 6 чол., вищу – 351 чол., богословську середню освіту – 351 чол., вищу лише 32 чол. [13, с. 217–218].

У другій половині 1948 р. відбувається злам у державно-церковних стосунках. Влада намагається скувати випущені в роки війни духовні сили. У серпні цього року під тиском РС РПЦ Синод ухвалює рішення про заборону хресних ходів із села до села, духовних концертів у храмах поза богослужіннями, заборону молебнів на полях просто неба, друкування акафістів в єпархіях без дозволу Синоду тощо. Із серпня 1948 р. до смерті Й.Сталіна офіційно не було відкрито жодного православного храму. Натомість починається відбирання церковних споруд і переобладнання їх під клуби. Виявляються та закриваються нелегальні молитовні будинки. За спротив вказівкам влади священнослужителів знімають із реєстрації [1, с. 143]. Так, у Рівненській області за даними уповноваженого у справах РПЦ Дубовика було офіційно закрито у 1944 р. – 10 церков, у 1945 – 3 церкви, у 1946 р. – 2 церкви, у 1948 р. – 4 церкви, у 1949 р. – 7 церков [10, арк. 263]. Станом на 24 березня 1949 р в області нараховувалося 336 діючих храмів [11, арк. 51]. У Волонській області за даними уповноваженого у 1944р. закрито 1 церкву, у 1947 р. – 3 церкви, у 1948 р. – 4 церкви, у 1949 р. – 3 церкви. Станом на 1 січня 1949 р. в області нараховувалося 400 діючих храмів [7, арк. 103].

Цікавими є нотатки вже згаданого вище уповноваженого у справах РПЦ у Волинській області Богданова про те, що “у 1945–46 рр. збільшення кількості священників відбувалось тільки завдяки репатріації духовенства з Польщі та діяльності тогочасного єпископа Волинсько-Рівненської єпархії Миколи (Чуфаровського). Починаючи із 1947 р. спостерігалось зниження кількості духовенства, і все говорить про те, що це зменшення буде відбуватися і надалі” [7, арк. 110].

Неодноразовими були випадки відмови священнослужителів від церковної діяльності. В інформаційному звіті за січень – травень 1949 р. уповноваженого у справах РПЦ в УРСР П. Ходченка зазначалося, що ця тенденція не тільки не послабилася, а, навпаки, посилилась. Чимало представників духівництва не лише залишали церковне служіння, а й узагалі відмовлялися від сану. Доповідаючи керівництву РС РПЦ у Москві, уповноважений П. Ходченко давав таку характеристику стану справ із кадровим забезпеченням церкви на червень 1949 р.: “Поza сумнівом, церковні організації на Україні будуть неспроможні впоратися із завданням ліквідації розриву між кількістю діючих молитовних будинків і наявністю в них духівництва навіть при збільшенні скорочення церков і молитовних будинків” [1, с. 144]. Заходи уповноваженого щодо зменшення чисельності духовенства давали свої результати. За період з 1947 по 1954 рр кількість духовенства Волинсько-Рівненської єпархії зменшилась на 240 чол [13, с. 130].

Отже, можна зазначити, що становище православних громад та та духовенства Волинсько-Рівненської єпархії в умовах нової релігійної політики радянської влади, пропорційно залежало від взаємин офіційної влади та керівництва РПЦ. Злам у державно-церковних відносинах у 1948 р. досить сильно відображався на внутрішньоцерковному житті та авторитеті духовенства на місцях. Створені радянською владою умови існування священнослужителів спричиняли нівелювання традиційності православ'я в регіоні та старіння правлячого духовенства. Це все спричинило “природне” зменшення парафіяльної мережі Волинсько-Рівненської єпархії.

Список використаних джерел та літератури:

1. Бондарчук, П. М. Особливості релігійної ситуації в Україні у середині 1940-х – на початку 1950-х рр. / П.М. Бондарчук // Український історичний журнал. – Київ : Дієз-продукт, 2010. – № 2. – С. 137–163.
2. Борщевич, В. Т. Волинське духовенство у ХХ ст.: ідентичність, статус, еволюція: монографія / Володимир Трохимович Борщевич. – Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2010. – 584 с.
3. Борщевич, В.Т. Православне духовенство Волині в 40 – першій половині 60-х рр. ХХ ст.: кількісна характеристика / В. Т. Борщевич // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки. – Випуск 1. – Луцьк, 2010. – С. 131–136.
4. Войналович, В. А. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс / В. А. Войналович. – К. : Світогляд, 2005. – 741 с.
5. Державний архів Волинської області (далі – Держархів Волинської обл.), ф. Р–393, оп. 3, спр. 2, 106 арк.

6. Державний архів Рівненської області (далі – Держархів Рівненської обл.), ф. Р–204, оп. 11, спр. 1, 177 арк.
7. Держархів Волинської обл. ф. Р–393, оп. 3, спр. 15, 156 арк.
8. Держархів Рівненської обл., ф. Р–204, оп. 11, спр. 11, 39 арк.
9. Держархів Рівненської обл., ф. Р–204, оп. 11, спр. 16, 47 арк.
10. Держархів Рівненської обл., ф. Р–204, оп. 11, спр. 29, 281 арк.
11. Держархів Рівненської обл., ф. Р–204, оп. 11, спр. 34, 179 арк.
12. Лисенко, О. Є. Держава і релігійні конфесії в Україні (1943–1945 рр.)
// Актуальні проблеми вітчизняної історії ХХ ст.: Збірник наукових праць.
– С. 155–209.
13. Милусь, В. І. Державна влада і православна церква на Волині у другій половині 40-х – 50-х роках ХХ століття: монографія / В.І. Милусь ; Інститут історії України НАН України ; Волинський національний ун-т ім. Лесі Українки. – Луцьк : Волинянин, 2008. – 228 с.